

Dési Edit

A lelkiismeret mint a naiv etika fogalma

„Az a megszoktam jósige, a daimonion szava, egészen idáig mindenkor nagyon sűrűn jelentkezett, és a legkisebb dologban is ellemen szegült, ha valamit nem helyesen akartam cselekedni...”

Platón: Szókratész védőbeszéde

Magyarul a *lelkiismeret* szó számos állandósult szókapcsolatban szerepel és igen széles körben használatos. Az *Értelmező szótár* szerint a *lelkiismeret* lehet *nyugodt, tiszta, jó, rossz, bűnös, élő, eleven, sőt kényes* is. Lelkiismeretünket *megvizsgálhatjuk, megnyugtathatjuk, elaltathatjuk, de akár meg is alkudhatunk vele*. A *lelkiismeret megszólalhat, tilthat, vádolhat, furdalhat és mardoshat* (BÁRCZI–ORSZÁGH 1959–1962). De vajon miért nem mondhatjuk, hogy *majd kisült a szemem a lelkiismeret-furdalástól*, vagy hogy *lelkiismeret-furdalás ég az arcán*? Vajon mivel magyarázható, illetve mennyiben prognosztizálható egy adott szó használati köre? Mennyiben függ ez össze, illetve következik az adott nyelvben kódolt világgéppel? A szemantikán belül számos elmélet lényegében ezeket a kérdésekre keresi a választ (LAKOFF–JOHNSON 1980; LAKOFF–TURNER 1989; ARUTYUNOVA 1990; BARANOV–KARAULOV 1994; JAKOVLEVA 1994; PAVLOVICS 1995 stb.).

Az elmúlt években az ún. naiv nyelvi világgép vizsgálata és rekonstruálása az orosz nyelvészeti vizsgálatoknak is a homlokterébe került. Az alábbiakban három, az orosz naiv etika egyik kulcsfogalmával, a *совесть* (*lelkiismeret*) szóval foglalkozó tanulmány összehasonlító ismertetése után kitérek a magyar fogalomnak néhány, az oroszétól eltérő lényeges sajátosságára is.

Jurij Apreszjan terjedelmes tanulmánya, „Az ember képmása nyelvi adatok alapján: egy rendszerszerű leírás kísérlete” először 1995-ben látott napvilágot a *Nyelvtudomány kérdései* című orosz akadémiai folyóiratban (APRESZJAN 1995). Nyina Arutyunova „A szégyenről és a lelkiismeretről” című tanulmánya (ARUTYUNOVA 2000), valamint Jelena Uryson „Az értelem szava és a lelkiismeret hangja” című rövidebb lélegzetű cikke (Uryson 2000) 2000-ben jelent meg „A nyelv logikai analízise” sorozat *Az etika nyelve* című kötetében.

A három szerző munkájában sok a hasonlóság. Ez elsősorban a nyelvi adatok kezelésére alkalmazott, közel azonos nyelvészeti módszerekkel magyarázható; mindhárom – a számítógép adta lehetőségeket kihasználva – egy hatalmas nyelvi korpusz adataira támaszkodnak, ami lehetővé teszi számukra, hogy a vizsgált szó szinte teljes használati körét figyelembe vegyék, annak összes lexikai, szemantikai és egyéb kapcsolódási tulajdonságával, szerkezetalkotó képességével, illetve kontextusbeli viselkedésével együtt. A elemzések közötti különbség elsősorban az eltérő kutatási célokból következik, valamint abból, hogy az adott elemzés milyen szélesebb filológiai kontextusba illeszkedik.

Így Apreszjan tanulmányában az ember képmásának rekonstruálását kizárólag nagy gyakoriságú nyelvi adatok alapján végzi, vagyis – ellentétben főként Arutyunovával, de részben Urysonnal is – mindenféle irodalomelméleti, illetve filozófiai eszmefuttatás nélkül. Az apreszjani tanulmány – a másik kettőtől eltérően – konkrét nyelvészeti céllal készült, jelesül azzal, hogy a rendszerszerű lexikográfia keretében íródó, integrális Új Magyarázó Szinonimaszótár (APRESZJAN 1997) munkálataihoz elméleti alapot teremtsen. További eltérések még, hogy míg Arutyunova tanulmánya a lelkiismeret fogalmát a szégyen, illetve a szégyenérzet fogalmával együtt, ezek történeti kölcsönhatásában vizsgálja, addig Apreszjan a lelkiismeretet az akarat ellenpólusaként, szinkrón szinten tárgyalja. Uryson viszont a lelkiismeret-akarat opozíciót csak egy bizonyos korszakhoz kötötte ismeri el, és munkájában inkább a lelkiismeret és az értelem viszonyát helyezi előtérbe.

A három tanulmány következtetéseinek összehasonlítása előtt néhány gondolat a nyelvi világgép fogalmáról. Ezt a fogalmat hagyományosan Humboldtnek tulajdonítják, de gyökerei egészen a felvilágosodásig nyúlnak vissza (KELEMEN 1977, 170). Megszületése és különösen a lingvisztikai relativizmus keretében megfogalmazott radikális Sapir–Whorf-hipotézis óta sokat változott és a konkrét elemzések során sokat veszített kategorikusságából. Nem véletlen az sem, hogy a szemantikában a nyelvi világgép kifejezés elé odakerült a *naiv* szó. A naiv, azaz tudomány előtti, régebbi hiedelmeket és hagyományokat megőrző nyelvi világgépben megkülönböztetnek többek között naiv geometriát, naiv fizikát, naiv pszichológiát, valamint naiv etikát is. Eszerint például a határozottan negatív értékelést tartalmazó *kukucskál, leskelődik, leselkedik, beleártja magát, beleüti az orrát más dolgába, kutakodik a múltjában, vájkál a magánéletében* szavak, illetve kifejezések pusztán megléte arról tanúskodik, hogy a magyar nyelvben kódolt naiv etika szerint elítélendő, úgymond „csúnya dolog” más emberek magánéletébe iránt túlságosan érdeklődni, illetve abba beleavatkozni.

A „naiv” nyelvi világgép kutatása a mai orosz nyelvészetben lényegében két irányban folyik. Az egyikben olyan kulcsfontosságú fogalmakat vizsgálnak, amelyek a nyelv és a szélesebb értelemben vett kulturális tudat sztereotípiáit tükrözik; például olyan tipikus orosz fogalmakat elemeznek, mint a *lélek* vagy a *sors* (WIERZBICZKA 1990). Ide tartozik továbbá bizonyos általános fogalmak specifikus konnotációinak a vizsgálata; ilyen például a különböző kultúrákban a színjelölés szimbolikájának leírása. A másik irány az adott nyelvre jellemző egységes, átfogó „naiv” világlátás kutatását és rekonstruálását folytatja, ahol is a legtöbb jelentés egyfajta kollektív filozófiába áll össze, ami az illető nyelvet beszélők számára nyelvíleg adott. Arutyunova és Uryson tanulmánya inkább az első, Apreszjané viszont inkább a második irányt követi.

I.

Az orosz nyelv alapján rekonstruált naiv nyelvi világgépben Apreszjan szerint az ember képmása vagy modellje lényegében nyolc – egymással kölcsönösen együttműködő, hierarchikusan felépített – rendszerből áll. Ezek: 1. a fizikai érzékelés; 2. a fiziológiai állapot; 3. a különböző fajtájú külső és belső hatásra adott fiziológiai reakciók; 4. a fizikai cselekedetek és tevékenységek; 5. a kívánságok; 6. a gondolkodás, intellektuális tevékenység; 7. az emóciók; 8. a beszéd.

E rendszerek mellett és tőlük függetlenül, Apreszjan szerint az emberben még bizonyos más erők, illetve képességek is működnek. Ilyen erő több is lehet, de kötelező jelleggel legalább kettőnek meg kell lennie: az egyik működésbe hozza a rendszert, a másik fékezi, illetve megállítja azt. Az ember aktív működésének ösztönzői a kívánságok, a vágyak, amiket egy erő, az úgynevezett akarat segítségével realizál. Az akarat – írja Apreszjan – az orosz nyelvi világképben a keménységgel, a megingathatatlansággal, és az agresszivitással asszociálódik; ilyen például a magyarban az: *elszánt, eltökélt, szilárd, szívós akarat*; a *megacélozza, megsokszorozza akaraterejét*; továbbá a *vasakarat* és az *erős, hajlíthatatlan, megtörhetetlen, kemény, mindent elsöprő akarat* (vö.: *сила воли, сильная <железная> воля, <несгибаемая, непоколебимая> воля, всеокрушающая воля, воля к победе <к жизни, к подвигу>, волевой напор, волевой человек*).

A kívánságok lehetnek erkölcsösek vagy erkölcstelenek, tehát az akarat önmagában az erkölcsön kívül áll, az oroszban állhat előtte a *добрая* (jó, jóságos) és a *злая* (rossz, gonosz) jelző is. A magyar nyelvben pedig van *jóakarát* és *rosszakarát* szó is. Az akarat tevékenységét az emberben egy másik erő ellensúlyozza. Ez a *совесть* (lelkiismeret). Míg a kívánság és az akarat az emberi tevékenység iniciátoraiként, addig a lelkiismeret az orosz nyelvi világképben erkölcsi fékként konceptualizálódott, ami az amorális kívánságok és indítatások realizálását blokkolja. Például: *A lelkiismerete nem engedi, hogy megtegye. Ha van benne egy csepp lelkiismeret, ezt nem csinálja meg* (vö.: *Совесть не позволяет <совестно> <делать что-л.>, Если у него есть хоть капля совести, он этого не сделает*).

Ugyanakkor a lelkiismeret nemcsak az erő képében konceptualizálódott, hanem úgy is, mint egy élőlény az ember belsejében. Ez az élőlény egy szigorú belső bíró, például: *felel valamiért a lelkiismeret ítélőszéke előtt* (vö.: *отвечать за что-л. перед своей совестью*). Ez a bíró a tévedhetetlen felsőbbrendű igazságosság érzésével rendelkezik, az embernek megfellebbezhetetlen utasításokat ad – ez a *lelkiismeret hangja* (*голос совести*) vagy a *lelkiismeret parancsa* (*веление совести*).

Mint minden bíró, a lelkiismeret büntethet és felmenthet. Ha az ember *hallgat a lelkiismeretére*, vagy a *lelkiismerete szerint cselekszik*, akkor jutalma a *nyugodt <tiszta> lelkiismeret* lesz. Ha viszont *nem hallgat a lelkiismeret szavára* és vágyai kielégítése kedvéért *elhallgattatja a lelkiismeretét*, vagyis *lelkiismerete ellen cselekszik*, akkor a lelkiismeret az embert megbünteti és *nem hagyja nyugodni, mardossa, furdalja, gyötöri, kínozza*. A helytelen cselekedet, a bűnös tett *nehéz súlyként nehezedik a lelkiismeretre*, az ember *lelkiismeret-furdalást* érez miattuk. A lelkiismeret ugyanakkor elpusztíthatatlan princípium – írja Apreszjan – mivel annak ellenére, hogy az embernek néha sikerül *elhallgattatnia a lelkiismeretét*, az bizonyos idő után ismét képes *felébredni és megszólalni benne* (vö.: *прислушивается к голосу совести, поступает по совести, спокойная <чистая> совесть, заглушает голос совести в себе, поступает против совести, совесть не дает покоя <терзает, гложет, мучит>, лежит тяжелым грузом на его совести, испытывает угрызения <муки> совести, совесть проснулся <пробудился>, заговорил в нем*).

Ennek a belső bírónak csodálatos tulajdonsága a teljes pártatlanság: azonos szituációkban kivétel nélkül minden embernek ugyanazt parancsolja. Ez a belső hang – paradox módon – az emberek közös kincse. Ezért van az, hogy az erkölcsileg feddhetetlen embereket tekinthetjük az *élő <megtestesült> lelkiismeretnek* (vö.: *считать кого-л. нашей совестью*). A *совесть* (lelkiismeret) ily módon az ember világfelfogá-

sát saját érdekeinek határain kívülre helyezi, és arra kényszeríti, hogy a saját és mások cselekedeteit a felső igazságosság mérlegén mérlegelje.

A fentiekből az következik, hogy míg a lelkiismeret összekötő és altruisztikus, addig az akarat inkább elkülönítő, egoisztikus és szeszélyes princípium; erre utal például az *своеволие* (*önakarat*), valamint a magyarban a *keresztülviszi*, *keresztülhajszolja az akaratát* kifejezés is. Ugyanakkor a lelkiismeret kevésbé aktív princípium, mint az akarat. Ezért *el* lehet *nyomni a lelkiismeret hangját*, sőt *ki is lehet egyezni vele* (vö.: *заглушить голос совести, пойти на сделку с ней*).

Apreszjan szerint tehát, míg a *воля* (*akarat*) fő funkciója az orosz naiv nyelvi világképben az aktív cselekvés, a vágyak realizálása, addig a *совесть* (*lelkiismeret*) fő funkciója a visszatartás, a fékezés. Ugyanakkor mindkét szó rendelkezik másodlagos funkciókkal is. Eszerint az *akaratot* az ember tudja fékező erőként is használni ésszerűtlen kívánságai visszatartására. Másfelől a *lelkiismeret* is működhet erkölcsi értelemben ösztönző erőként, ilyenkor az embert az igazságosság megvédésére sarkallja.

2.

Uryson szerint az orosz nyelvi világképben az emberi testben vannak a tüdőhöz, májhoz stb. hasonló, de nem materiális szubsztanciák, amelyeket ő a pszichikai folyamatok „láthatatlan szerveinek” nevez. Vajon melyik láthatatlan szerv felel a jó és a rossz megkülönböztetéséért, vajon mi felelős az ember etikai értékeléséért? – teszi fel a kérdést Uryson. Világos, hogy elsősorban a lélek, hiszen ez az ember belső világának központja.

Van ugyanakkor még egy láthatatlan szubsztancia az ember belsejében, amely az olyan magasabb rendű etikai fogalmakkal asszociálódik, mint a jó és a rossz. Ez az *értelem*. A *разум* szó jelentése a megismerés eredményét hangsúlyozza, azaz a tudás birtoklását, ami kiemeli az embert az állatvilágból. Az értelem tehát közelít a lélekhez.

Azonban a legfontosabb szubsztancia, amely az erkölcsi értékelést végzi, Uryson szerint is a lelkiismeret. Egyfelől a lelkiismeret mint az etikai ítélet láthatatlan szerve – miként az értelem is – szorosan kapcsolódik a lélekhez, mintegy annak részét képezi. Ugyanakkor a lelkiismeret csak ráveszi az embert arra, hogy ezt vagy azt érezze, de ő maga nem az érzés szerve. Másfelől a lelkiismeret hasonlít az értelemre, hiszen feltételezi egy teljesen racionális ítélet alkotását, és azzal a belső hanggal asszociálódik, amely a helyes útra tereli az embert – ez az *értelem*, illetve a *lelkiismerete szava* (vö.: *голос совести/разума*). Mint a legmélyebb morális szenvedések forrása, a lelkiismeret közel áll a lélekhez és a szívhez. Ez a kapcsolat többek között azért is szoros, mert a morális értékelés objektumát más emberekkel kapcsolatban leginkább a szubjektum tettei váltják ki. Nem is beszélve arról, hogy a lelkiismeret tevékenysége legalább annyira kontrollálhatatlan, mint a lélek és a szív élete.

A lelkiismeret – Uryson szerint is – úgy áll előttünk, mint egy lény, egy ember az ember belsejében, nem ért viszont egyet Apreszjannal abban, hogy a nyelv szembeállítja az akaratot a lelkiismerettel, szerinte ugyanis az utóbbi legalább annyira képes fékezni az emberi tevékenységet, mint amennyire ösztönözni (magyarul is mondhatjuk például, hogy *rávitte, illetve nem vitte rá a lelkiismeret*). Arra, hogy a lelkiismeret ösztönző erővel is bír, Apreszjan is utal, de ő ezt a lelkiismeret másodlagos funkciójának tekinti.

Az elképzeléseikben megmutatkozó különbség okát Uryson abban látja, hogy Apreszjan lelkiismeret-fogalma túlságosan szűk, és csak egy adott korszakra jellemző. Így a lelkiismeret morális fékezőereje csak abban a korban érződött erősebben ösztönző erejénél, amikor az ember önhitt viláगतalakító tevékenységében – lelkiismeretlenül – elvetette a súlyokat.

A különböző korokban az úgynevezett kollektív tudat – írja Uryson – különböző szerepet tulajdonít a világnézettől erősen függő, az adott kultúra által meghatározott fogalmaknak. Mivel az uralkodó világnézet akár egy nemzedéken belül is radikálisan megváltozhat, ezért a nyelvi világnézet e részei meglehetősen labilisak és dinamikusak, új lexikai jelentések születhetnek, párhuzamosan többféle variációban is előfordulhatnak.

3.

Arutyunova, mielőtt rátérne a szűkebb értelemben vett nyelvészeti elemzésre, a szégyen és a lelkiismeret fogalmának alakulását a Bibliától egészen a pszichoanalízisig követi. Elemzése nagy ívű, sokrétű és gazdagon illusztrált. Itt természetesen csak néhány kiragadott következtetését idézhetem, gondolatmenetének mintegy érzékeltetésére.

A szégyen és a lelkiismeret – írja Arutyunova – azok közé a társadalmi-értékelő fogalmak közé tartozik, amelyek az ember és a Másik (a csoport, a társadalom) együttműködését szabályozzák. Tulajdonképpen a Másik mint tényező meglétének köszönhető az, hogy kialakul a tudat, helyesebben az öntudat. Ily módon a tudat nem csak tudatosít, de ítél és elítél. Benne olyan normarendszer van jelen, amelyhez az ember a jövőbeni és a múltbeli cselekedeteit viszonyítja. A tudat, miután megkapta az ítélő, bírói funkciót, lelkiismeretté válik.

Mi a két fogalomban a közös? Az, hogy az ember képes ítéletet, illetve véleményt alkotni a saját cselekedeteiről. Mi közöttük a különbség? Az erő. A tudat passzív: csak felfogja az ember cselekedeteit. A lelkiismeret aktív: előírja a teendőket és bünteti azokat, akik nem vetik alá magukat a diktátumnak.

A legtöbb európai kultúrában a lelkiismeret és a tudat kapcsolata megmaradt. Ezt bizonyítja többek között az is, hogy az összes román és számos germán nyelvben ezeket a fogalmakat egy szó jelöli (franciául *conscience*, olaszul *coscienza*). Az angol nyelvben csak a XVIII. században kezdték megkülönböztetni a *consciousness* (tudat, tudatosság) és a *conscience* (lelkiismeret) szavakat. Ugyanakkor az összes szláv nyelvben a lelkiismeret és a tudat fogalmát két különböző szó képviseli. Az orosz nyelvben a *совесть* (*lelki-ismer-et*) és a *co-знание* (*tud-at*) etimológiai duplikátum, amelynek a tövében a *ведать* („irracionális tudása van valamiről”), illetve a *знать* ('tud') ige szerepel.

Mi különbözteti meg a szégyen fogalmát a lelkiismeret fogalmától? – teszi fel a kérdést Arutyunova. Többek között az, hogy a Másik értékelésére adott pszichikai reakciók skálája a szégyentől a lelkiismeret felé halad. A haladás irányában az értékelés erkölcsi aspektusa nő, csökken viszont, illetve teljesen eltűnik a reakció külső szimptomája. A szégyen, a szégyenérzet kívülről jövő véleményt feltételez és kívülről is látható, ez a *szégyenpír*. A lelkiismeret-furdalás viszont kívülről nem látható, ezért nem lehet elpirulni sem tőle.

A lelkiismeret mint olyan nem érzés és nem is állapot, hanem a belső ember autonóm komponense. A szégyen alakítja ki a társadalmi embert, a lelkiismeret az erkölcsi személyiséget. A szégyen megtanít a helyes viselkedésre, a lelkiismeret a helyes cselekedetre. A szégyennel ellentétben – amely gyakorlatilag elválaszthatatlan az Egótól – a lelkiismeret nem olvad vele össze: az Ego gondolkodik, döntéseket hoz, cselekszik, a lelkiismeret pedig irányítja a gondolatait és kontrollálja a cselekedeteit. Ha az ember nem hallgat lelkiismerete szavára, a lelkiismeret elítéli és megbünteti. A lelkiismeret az Ego kontraágense, azaz „viszontcselekvő”. Ezért a nyelv hajlik arra, hogy perszónifikálja.

Az Ószövetségben a lelkiismeret fogalma és a neki megfelelő szó hiányzik. Míg a bűnbeesés után az ember szert tett a szégyenérzetre, és a számára is kötelező törvény megsértése szívében fájdalmat keltett, addig az Újszövetség korszaka arról vált emlékezetessé, hogy a parancsolatok az ember szívébe íródtak. Az a törvény, amely az ember szívébe van írva, istenhítenek köszönhetően – bár bizonyos irracionális hatalmat gyakorol felette – lényének részévé válik. Ily módon a szégyen és a lelkiismeret között a kapcsolat a szíven keresztül teremtődött meg.

Némileg elnagyolva azt állíthatjuk – összegzi egy másik gondolatsorát Arutyunova – hogy az erkölcsi teóriák feloszthatók olyanokra, amelyekben a lelkiismeret fogalma van a középpontban, és olyanokra, amelyekben a jóakaraté. Az első abból indul ki, hogy az ember természetében negatív hajlamok vannak jelen, amelyeket blokkolni kell. A második az ember jó természetének hitéből indul ki, és az a célja, hogy ez a cselekedeteiben is megmutatkozzék. Az első jelszava: „ne tégy rosszat felebarátaidnak”, a második jelszava: „tégy jót felebarátaidnak”. Az első korlátoz, a második a jó cselekedetek ösztönzését szorgalmazza.

Vajon az erkölcsösség mely típusa tükröződik az orosz nyelv naiv etikájában? Arutyunova válasza egyértelmű: az orosz nyelv szemantikája a lelkiismeret etikáját tükrözi. Az akarat szemantikai mezője az orosz nyelvben gyakorlatilag nincs kapcsolatban a jóság ideájával. Ily módon az orosz erkölcsi tudat számára a lelkiismeret kulcsfogalom.

Ezzel együtt a lelkiismeret erkölcsének vannak változatai. A lelkiismeret mintegy egyensúlyoz az ész és az intuíció között. A különböző kultúrákban különböző a lelkiismeret racionális és irracionális aspektusa. Már maga az a fogalom is, amit feltételesen a lelkiismeret racionális aspektusának hívunk, azaz a *голос совести* (a lelkiismeret hangja), felfogható Isten hangjának, de a józan ész hangjának is.

Az orosz szóhasználat a lelkiismeretet az ember olyan belső komponenseivel hozza kontaktusba, mint a szív és a lélek – magyarul például *valami nyomja a szívét, a lelkét, illetve a lelkiismeretét* (vö.: *грех лежит на ego совести/душе*). A szívnek az elkövetett rosszra adott reakciója analóg a lelkiismeret-furdalással. A lelkiismeret és a szív abban erős, amiben a törvény gyenge. Éppen a szív, és nem a köteleesség racionális törvénye ösztönöz arra, hogy jót cselekedjünk. Az orosz gondolkodásban a jóakarat etikájának a jó szív etikája felel meg. Az irracionális erő az orosz lelkiismeret specifikus vonása.

Arutyunova részletes, immár nyelvészeti elemzése lényegében a következőkben összegezhető. A vizsgált főnév használata egyfelől azt mutatja, hogy ez a fogalom az ember belső terében kettős helyzettel bír, másfelől azt, hogy igen komplex szerkezete van. Az adott szó szintaktikai pozícióit elsősorban két kép határozza meg: az egyikben a lelkiismeret mint valami felsőbbrendű lény (Isten, bíró, a Másik) képében jelenik

meg, míg a másokban a lelkiismeret mint egy pszichikai szerv van jelen, amely érzékenyen reagál az erkölcsi normák megsértésére, de lehet a bűnök gócpontja is. Ezen kívül még létezik egy egész sor más kép, amelyek metaforán alapulnak, de ezek a képek mozaikszerűek.

A *совесть* szó szintaktikai viselkedésére hat ennek a fogalomnak a bonyolult struktúrája, ami az egész etikai rendszert felöleli: a törvényt, a viselkedési alternatívák közötti választást, a bíróság ítéletét és ennek következményeit, a lelkiismeret állapotát (megnyugvást, illetve megbánást), a büntetést. Erre az általános bírósági háttérre helyeződik rá a lelkiismeret megszemélyesített, illetve nem megszemélyesített képe.

A vizsgált szó standard kapcsolódásait tehát az oroszban a következő analógia sugallja:

1. A lelkiismeret mint erkölcsi norma: *поступать (жить) по совести, говорить по совести, рассудить по совести* (vö.: a lelkiismerete szerint él, cselekszik, beszél, ítél).

2. A lelkiismeret mint a Másik, az Ego perszonalizált kontraágense a tudat részét képezi.

a) *Слышать голос совести, прислушиваться к голосу совести, внимать голосу совести, поступать по велению совести, поступать вопреки голосу (велению) совести* (vö.: hallja a lelkiismeret szavát, hallgat/figyel a lelkiismeret szavára, a lelkiismeret parancsa szerint/ellen cselekszik).

b) *Совесть проснулась, пробудилась, заговорила; совесть не позволяет, не велит* (vö.: felébredt/megszólalt a lelkiismerete; a lelkiismerete nem engedi).

c) *Вести переговоры с совестью, идти на сделку со совестью* (vö.: tárgyalt a lelkiismeretével, megalkuszik a lelkiismeretével).

3. A lelkiismeret mint a Bíró: *суд совести, совесть вынесла свой приговор, совесть судила иначе* (vö.: a lelkiismeret ítélőszéke előtt, a lelkiismeret vádolta, lelkiismerete másként ítélte).

4. A lelkiismeret mint „bírósági végrehajtó”.

a) A lelkiismeret „visszamenőleges hatálya”: *совесть мучает, терзает, не дает покоя, грызет, вонзает в душу когти, совесть зазила* (vö.: gyötri, kínozza, nem hagyja nyugodni, tordossa, marcangolja a lelkiismeret).

b) *Чувствовать угрызения (укоры, уколы, упрёки) совести* (vö.: lelkiismeret-furdalást érez).

5. A lelkiismeret mint „szerv” (az ember belső komponense): *чистая (нечистая) совесть, иметь совесть, не иметь совести, на совести лежат грехи* (vö.: tiszta / nem tiszta a lelkiismerete, van neki / nincs neki lelkiismerete), *запятнанная совесть, потерять совесть* (vö.: folt esett a becsületén, elvesztette a becsületét).

És végezetül néhány szó a magyar lelkiismeret, illetve az orosz voľa nyelvi értékének különbségéről. Az elemzés az MTA Nyelvtudományi Intézetének Lexikográfiai Osztályán összeállított magyar számítógépes szövegarchívum anyagának segítségével készült. A magyar korpusz XIX. és XX. századi szövegeket tartalmaz, időrendi sorrendben nagyjából azonos arányban, és jelenleg 21593 szövegből, mintegy 17 millió szóból áll.

A korpuszban a *lelkiismeret* szó és derivátumai 1599 helyen fordulnak elő, lényegesen kevesebbszer, mint például a *szégyen* szó, ami a 2919 esetben szerepel. A *lelkiismeret* szó az 1900-as évektől kezdve aktivizálódott, az előfordulások mintegy háromnegyed része a XX. századra esik. Ez többek között azt is jelenti, hogy az adott szó

érezhetően kibővítette a vele kapcsolódó jelzők, illetve igék körét, valamint új szóösszetételeket is produkált, például *lelkiismeret-vizsgálat*, *lelkiismeret-vizsgálás*.

A fenti három tanulmány bemutatásában az orosz példákat könnyedén helyettesíthettük magyar példákkal, amiből joggal levonhatnánk azt a következtetést, hogy a magyar nyelvben kódolt naiv nyelvi világnézet vizsgálta szegmentuma lényegében megegyezik az oroszossal. Ez azonban egyáltalán nem igaz.

A két nyelv közötti első alapvető különbség igen ártatlan formában jelentkezik, mégpedig abban, hogy a magyar *lelkiismeret* szó két leggyakoribb jelzője, azaz a *jó* és a *rossz*, az orosz nyelvben egyszerűen nem állhat a vizsgált szó előtt: **хорошая совесть*, **плохая совесть*. Ez a látszólag jelentéktelen tény azonban mégis igen fontos, mivel feltehetően azt mutatja, hogy az orosz fogalom jelentése archaikusabb, mint a magyaré, és egy, a még zárt közösségeket jellemző értéketika szellemének nyomait tükrözi. E nyelvi tény okainak feltárása természetesen túlmutat a szemantika keretein. Az orosz nyelv esetében valószínűleg egyfelől a pravoszláv vallás hagyományaiban gyökerezik, másfelől szorosan összefügg a volt Szovjetunióknak a világ felé zárt, ateista, de a többség dominanciáját hirdető világnézetével.

A második fontos különbség pedig az, hogy a magyar naiv nyelvi világnézet szerint az embernek nemcsak egy, hanem több lelkiismerete is lehet. Bár az értelmező szótárak adatai szerint elvileg létezik az orosz nyelvben is *munkás-*, *orvosi* és *polgári lelkiismeret* (vö.: *рабочая, врачебная, гражданская совесть*), de szerepük aligha lehet releváns, hiszen az idézett szerzők egyike sem említi. A magyar számítógépes szövegarchívum adatai alapján nyelvünk viszont bizonyíthatóan igen sokféle lelkiismeretet különböztet meg, például *honpolgárit*, *humanistát*, *értelmiségit*, *vallásost*, *keresztényit*, *piaristát*, *zsidót*, *szakmait*, *orvosit*, *íróit*, *költőit*, *tudósit*, továbbá *gyermekit*, *apait*, *anyait*, *politikait*, *társadalmi*, *szociális*at, sőt *kényes angolt*, *érzékeny úrit*, *magyar irodalmi*t, *szunnyadó nyelvit*, *érzékeny alkotmányost* és *felelős nemzetit* is.

A *lelkiismeret* szó illetén nyelvi „viselkedésében” valószínűleg az a nyilvánvaló tény mutatkozik meg, miszerint egy fejlett társadalom különböző rétegekre és csoportokra tagolódik, amelyek az életkor, a nem, a foglalkozás, a hivatás, a vallás stb. alapján szerveződnek. Mivel pedig manapság minden ember több szociális csoportnak is egyidejűleg a tagja, így értelemszerűen több csoport értékeinek, illetve normáinak kell, hogy megfeleljen, vagyis „több lelkiismerete” is lehet. Ezzel függ össze az is, hogy nyelvünkben igen elterjedt a csoportokra utalás egy másik módja is; ebben az értelemben szokás az *ember*, a *család*, a *kormány*, a *társadalom*, a *nemzet*, az *ország*, a *magyarok*, *Magyarország*, *Európa*, a *Nyugat*, az *emberiség*, a *világ lelkiismeretéről* beszélni.

És mi következik mindebből? Természetesen nem az, hogy az oroszok, illetve a magyarok anyanyelvük „börtönéből” másként látják a világot, hanem mindössze az, hogy az orosz naiv etikától eltérően a *lelkiismeret* a magyar naiv etikának már nem kulcsfogalma.

IRODALOM

- APRESZJAN (Апресян, Ю. Д.) 1995. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. *Вопросы языкознания*, 1.
- APRESZJAN (Апресян, Ю. Д.) и др. (ред.) 1997. *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Москва, Языки русской культуры.
- ARUTYUNOVA (Арутюнова, Н. Д.) 1990. Метафора и дискурс. In *Теория метафоры*. Москва, Прогресс.

- ARUTYUNOVA (Арутюнова, Н. Д.) 2000. О стыде и совести. In Арутюнова, Н. Д. – Янцко, Т. Е. – Рябцева Н. К. (ред.): *Логический анализ языка. Языки этики*. Москва, Языки русской культуры. 54–79.
- BARANOV–KARAULOV (Баранов, А. Н. – Караулов, Ю. Н.) 1994. *Словарь русских политических метафор*. Москва.
- BARCZI Géza – ORSZÁGH László (szerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest, Akadémiai.
- JAKOVLEVA (Яковлева, Е. С.) 1994. *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. Москва, Гнозис.
- KELEMEN JÁNOS 1977. *A nyelvfilozófia kérdései Descartes-tól Rousseau-ig*. Budapest, Kossuth–Akadémiai.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- LAKOFF, George – TURNER, Mark 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago, IL, University of Chicago Press.
- PAVLOVICS (Павлович, Н. В.) 1995. *Язык образов. Парадигмы образов в русском поэтическом языке*. Москва.
- URYSON (Урысон, Е. В.) 2000. Голос разума и голос совести. In Арутюнова, Н. Д. – Янцко, Т. Е. – Рябцева Н. К. (ред.): *Логический анализ языка. Языки этики*. Москва, Языки русской культуры. 184–190.
- WIERZBICZKA, Anna 1990. Duša (soul), toska (yearning), sudba (fate): Three Key Concepts in Russian Language and Russian Culture. In Zygmunt Saloni (ed.): *Metody formalne w opisie języków słowiańskich*. Białystok, Białystok University Press. 13–32.

After Bruxelles sorozat 3, 2002–2003 / 30×85 cm